

Rettsikkerhet og atferdsanalyse

Jan Skjerve
Universitetet i Bergen

Rettsikkerhet omhandler i vår sammenheng relasjonen mellom tjenestemottakere og tjenesteytere. Tjenestemottakere har krav på å få sine rettigheter innfridd, og de skal ikke utsettes for inngrep eller krenkelser som det ikke er hjemmel for. Likebehandlingsprinsippet og legalitetsprinsippet må etterleves av tjenesteyterne for at rettsikkerheten skal bli ivaretatt.

God rettsikkerhet for tjenestemottakerne forutsetter at den juridiske reguleringen av tjenesteytingen er dekkende for de saksforhold den er ment å omhandle. Tjenesteyterne må ha en god etisk grunnholdning og solide fagkunnskaper, og det må være tilstrekkelige ressurser og tilrettelagte arbeidsbetingelser for å kunne gi de tjenester som brukerne har krav på. Rettsikkerhet er altså ikke et rent juridisk anliggende. Rettsikkerheten kan ikke bli tilfredsstillende uten at tjenesteytingen er forsvarlig ut fra faglige og etiske standarder. Jus, etikk og faglighet supplerer hverandre i reguleringen av praksis. Jusen gir pålegg om å utøve faglig og etisk skjønn, men setter også grenser som kan fortone seg som problematiske fra et faglig ståsted. Mens jusen kan sies å være normrasjonell, er faglig tenkemåte mer preget av formålsrasjonalitet. Fagpersoner er opptatt av å være problemløsende og mener gjerne å vite hvordan brukeres interesser best kan ivaretas. Men dermed kan det oppstå fare for at brukerens rett til selvbestemmelse, retten til å være seg selv og for eksempel retten til å bevege seg fritt blir satt til side.

I etiske beslutninger må en ofte avveie ulike hensyn mot hverandre, og det kan være vanskelig å sikre at alle brukerens rettigheter fullt ut blir ivaretatt. Til tider kan det være etisk og faglig forsvarlig å krenke så vesentlige rettigheter at praksis vil komme i strid med lovforbud. Da trengs en hjemmel for å handle i strid med etiske prinsipper og lovpålegg som generelt gjelder. I noen tilfelle vil brukerens samtykke kunne gi slikt hjemmelsgrunnlag, men ved alvorlige rettighetskrenkelser er det nødvendig med lov hjemmel. Og i slike tilfelle kan det være påkrevd med omfattende rettsikkerhetsgarantier. Det kan være nødvendig at det er andre enn tjenesteyterne som står i den daglige kontakten med brukeren, som fatter vedtak om tiltak som er rettighetsinnskrenkende.

Atferdsanalyse er en faglig tenke- og arbeidsmåte som bidrar til å tydeliggjøre en del etiske dilemma. Pliktetiske eller juridiske prinsipper kan komme i motstrid til en konsekvensetisk betraktningmåte som er basert på studier av blant annet opplærings- og behandlingseffekt. I atferdsterapi/anvendt atferdsanalyse er det en sentral verdi at brukere har rett til effektiv behandling. Effektiv behandling innebærer at problemer skal reduseres i betydelig grad, raskt og varig. Men tiltakene skal heller ikke være mer

inngripende enn nødvendig, og den belastning som brukeren blir påført skal stå i forhold til det som oppnås. Ut fra slike etiske premisser har atferdsterapeuter til tider nyttet metoder som går ut over de grenser for inngrep som det kan gis gyldig samtykke til, og også ut over det som fagpersoner kan fatte beslutninger om å gjøre. Bruk av tvang i behandlingen er det mest debatterte eksemplet, og da særlig i forhold til utviklingshemmete brukere.

Forskning basert på atferdsanalytiske prinsipper bidro sterkt til overgangen fra en pleie- og omsorgsmodell til en behandlings- og opplæringsmodell i tjenesteytingen til utviklingshemmete, som skjøt fart på 1970-tallet. Atferdsterapeutiske arbeidsmåter bedret mulighetene til å ivareta brukernes rettmessige krav på behandling og opplæring. Atferdsanalytisk kunnskap gav dermed et verdifullt bidrag til rettssikkerheten for utviklingshemmete. Blant annet denne kunnskapen, sammen med en generell bevisstgjøring om etikk og rettssikkerhet, har muliggjort det forbudt mot bruk av mekaniske tvangsmidler som nå er foreslått innført.

Men forskningen kan også innebære perspektiver som svekker rettssikkerheten. Søken etter å finne de mest effektive metodene for arbeidet med spesifikke problemer, kan lede til det som er kalt «standard treatment for standard problems». Følger en de forskningsbaserte anbefalingene om egnete metoder for nitid, kan en komme til å glemme den enkelte brukers rett til å bli sett som en unik person i en unik livssituasjon. Atferdsterapien som klinisk tradisjon understreker betydningen av den individuelle kartleggingen som grunnlag for tiltaksutforming. Det er slik en kan finne fram til det som best hjelper den enkelte. Det er også grundig kartlegging som best kan åpne opp for alternative tilbud i en tilsynelatende fastlåst situasjon. Atferdsanalysen har gitt vesentlige bidrag til måter for å skjønne enkeltindivider i samspill med sosiale og materielle omgivelser. Disse bidragene er enda ikke tatt tilstrekkelig i bruk.

Tvang i behandlingen kan det være aktuelt å overveie når problematisk atferd er repeterende og medfører vesentlig skade. Behandling innebærer at en forsøker å legge til rette for reduksjon av den repeterende atferden. Slik, ofte hyppig, atferd omtales gjerne som utfordrende. For å stoppe atferden og avverge alvorlig skade kan det være nødvendig å nytte makt og tvang, når andre tiltak ikke har ført fram. Maktbruk kan raskt stoppe utfordrende atferd og det umiddelbare målet, å avverge skade, blir nådd. Men risikoen for gjentakelse av den utfordrende atferden kan øke, og den totale tvangsbruken kan bli mer omfattende. Det er atferdsanalysens fortjeneste at vi i dag vet mye mer enn for noen ti-år siden om hvilken funksjon utfordrende atferd har. Vi har kunnskap om hva som typisk utløser og opprettholder atferdsvanskene, og dermed også om hvordan en kan bruke tvang på en måte som ikke øker, men reduserer, den utfordrende atferden. Men bruk av tvang med et atferdsendrende- eller behandlings-siktemål reknes i jusen som mer inngripende, mer integritetskrenkende, enn bare å stoppe atferden. For atferdsterapeuten fortøner det seg som uetisk å nytte tiltak som over tid kan øke den totale tvangsbruken, når en alternativ måte å bruke tvangen på etter noen tid i beste fall kan overflødig-

gjøre all videre tvangsbruk. Denne etiske resonneringen er det kommet gjennomslag for i den nye lovgivningen.

Metodene som inngår i det atferdsterapeutiske repertoaret, har for de fleste vedkommende ikke karakter av å være tvang. Og atferdsanalytikere har vært kreative med hensyn til å finne fram til metoder som kan erstatte tvangsbruk. Det er i to sammenhenger at atferdsterapi innebærer bruk av tvang. For det første kan det tenkes at en behandlingsmetode, på grunn av brukerens atferd, bare kan nyttes samtidig med tvangsinngrep. Det kan være tilfelle for eksempel ved bruk av ekstinksjonsprosedyrer eller «time out» ved selvskading eller aggressiv atferd. Ved håndledning med tvang er det vanskelig å skille mellom metoden og tvangsbruken, men håndledningens effekt som sådan forutsetter ikke tvang.

Den andre sammenheng er der tvang blir en del av behandlingen, er når metoden i seg selv er av en sår karakter at den må regnes som makt eller tvangsbruk. Tre typer av endringsteknikker kan ha denne karakteren. Tap av vesentlige goder i form av for eksempel «response cost» kan redusere en persons valgmuligheter i en slik grad at det må ses som tvangsbruk. Å påføre brukeren betydelig ubehag eller smerte, som ved bruk «water mist» eller lydshot, er å anse som tvangsbruk. Det samme er tilfelle når en nytter «effort» prosedyrer eller overkorreksjonsprosedyrer som medfører betydelig anstrengelse.

Bruk av tvang er forbudt med mindre det er gitt særskilt hjemmel for å kunne gjøre det. Den hjemmel for tvangsbruk i behandling som en må rekne med snart trer i kraft, setter øvre grenser for hvilken tvangsbruk som kan anses etisk forsvarlig. Grensene innebærer at enkelte atferdsterapeutiske teknikker som i begrenset grad har vært nyttet her til lands, fremdeles vil være forbudt. For øvrig vil metoder som innebærer bruk av tvang, være belagt med omfattende restriksjoner.

Forsvarlighet i tjenesteytingen er et krav i all helsetjeneste. I forskrift og rundskriv til den nye loven er det spesifisert ganske detaljert hvilke krav av faglig og etisk art som må være innfridd for at det skal være forsvarlig å nytte tvang. Samlet utgjør forsvarlighetskravene en kvalitetsstandard som nok kommer til å få betydning også for tjenesteyting der det ikke er aktuelt å overveie bruk av tvang. Denne kvalitetsstandard er ikke på noe punkt i alvorlig strid med prinsipper for godt atferdsanalytisk arbeid, selv om det i enkelte tilfelle vil være aktuelt å prøve alternativer til metoder en ut fra rene effektivitetsbetraktninger kunne ha prioritert. Tvert imot er de gjennomgående kravene om systematikk, grundighet, evaluering og dokumentasjon i tråd med noen av de verdiene som sterkest vektlegges innen den atferdsanalytiske tradisjonen. Gjennomføres dokumentasjonsarbeidet etter lovens intensjoner, vil en over tid få et betydelig datamateriale som kan gi grunnlag for videreutvikling av både tiltaksformer og retningslinjer for saksbehandlingen. For atferdsterapeuter i arbeid med utviklingshemmete brukere er tiden som kommer både spennende og utfordrende. Muligheten for å tydeliggjøre atferdsanalyse kan gi et betydelig faglig bidrag til å bedre rettsikkerheten, er avgjort til stede.